

ДУМА ПРО МАРУСЮ БОГУСЛАВКУ: ЧОЛОВІЧИЙ ПОГЛЯД НА ЖІНОЧУ ДОЛЮ

DUMA ABOUT MARUSYA BOGUSLAVKA: A MALE VIEW OF A WOMAN'S DESTINY

Павленко І.Я.,

orcid.org/0000-0003-0676-1153

*доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри слов'янської філології
Запорізького національного університету*

У статті застосовано гендерну оптику дослідження «Думи про Марусю Богуславку» задля відповіді на питання, які досі, не зважаючи на тривалий час дослідження твору, не мають єдиної відповіді: чому серед дум найдавнішої верстви більше немає згадок про дівчат-полонянок і ця дума у дев'ятнадцятому столітті не користувалася особливою увагою кобзарів? Чому героїню називають дівкою-бранкою? Чому козаки проклинали Марусю за те, що вона нагадала їм про Великдень? Чому героїня відпускає козаків, але сама залишається в неволі? Відповіді на ці питання допомагають визначити особливості «пам'яті» твору, що може бути екстрапольовано й на дослідження особливостей історичної пам'яті жанру. Здійснений аналіз думи дає можливість стверджувати, що «Дума про Марусю Богуславку» – єдина невольницька дума, героїня якого жінка. Водночас твір мало «пам'ятає» про її долю, що зумовлено творенням та тривалим побутуванням сюжету в чоловічому середовищі. Постійне називання героїні дівкою-бранкою зумовлене тим, що, з погляду народної моралі, шлюб без традиційної народної обрядовості та не освячений християнською церквою, тим більш шлюб з іноземцем та іновірцем, який викрав чи купив дівчину, не вважався дійсним. Ігнорування особливостей буття жінки у первинно чоловічому творі є однією з причин загадковості аналізованої думи, у якій бранка звільнила бранців у Великдень, коли, відповідно до запорозького фольклору, все живе мало бути на волі, дає волю іншим, розуміючи її важливість, але сама залишається в неволі. Маруся Богуславка добре пам'ятає рідну землю, віру, батьків, не втрачає любов і співчуття до своїх земляків та повагу до рідних традицій, водночас живе новим життям, пристосовується до нових умов, вживається в них і досягає значних успіхів там, куди потрапляє як бранка, невольниця, і про які «мовчить» дума, оскільки чоловіки – творці та виконавці думи нічого не знали про життя українок в гаремах. Трагізм Марусі в усвідомленні вибору між волею та неволею і свідомий вибір неволі. Героїні вдається виконати свій материнський (залишитися в пана, отже, з дітьми, яких може виховати та захистити), національний (врятувати козаків-воїнів) та християнський (випустити з неволі одновірців) обов'язок. І це, власне, жіночий вимір героїчного, не до кінця вербалізований у створеній чоловіками думі.

Ключові слова: дума, гендерна оптика, «пам'ять твору», дівка-бранка, козак, невольники, кобзар, традиція, героїзм.

This article deals with a gender perspective to the analysis of 'Duma about Marusya Boguslavka' to answer questions that, despite extensive research on the work, still have no definite and clear vision: Why are there no more references to captive girls in the oldest versions of dumas, and why did this duma not receive much attention from kobzars in the XIX th century? Why is the heroine called a captive girl? Why did the Cossacks curse Marusya for reminding them of Easter? Why does the heroine let the Cossacks go, but remains in captivity herself? The answers to these questions help to determine the peculiarities of the 'memory' of the work, which can also be extrapolated to the study of the peculiarities of the historical memory of the genre. The analysis of the duma allows us to conclude that the duma about Marusya Boguslavka is the only slave duma whose heroine is a woman. At the same time, the work 'remembers' little about her fate, which is due to the creation and long existence of the plot in a 'male environment'. The constant reference to the heroine as a 'captive girl' is because, from the point of view of folk morality, a marriage without traditional folk rituals and not consecrated by the Christian church, especially a marriage to a foreigner and a non-believer who kidnapped or bought the girl, was not considered valid. Ignoring the peculiarities of a woman's existence in a primarily 'male' work is one of the reasons for the mystery of the analysed duma, in which the captive woman frees the captives, gives freedom to others, understanding its importance, but remains in captivity herself. Marusya Boguslavka remembers her native land, her faith, and her parents well, and does not lose her love and sympathy for her fellow countrymen and her respect for her native traditions (especially those preserved in the Zaporizhzhia Cossack community, a male environment). At the same time, she lives a new life, adapts to new conditions, gets used to them, and achieves significant success wherever she ends up as a captive, a slave, and about which the duma is silent, since the men who created and performed the duma knew nothing about the lives of Ukrainian women in harems. The tragedy of Marusia is in her awareness of the choice between freedom and slavery and her conscious choice of slavery. She had no other choice. The heroine manages to fulfil her maternal duty (to remain with her master, and thus with her children, whom she can raise and protect), her national duty (to save the Cossack warriors), and her Christian duty (to free her fellow believers from captivity). And this, in fact, is the female dimension of heroism, not fully verbalised in the duma created by men.

Key words: duma, gender optics, "memory of the work", captive girl, Cossack, slaves, kobzar, tradition, heroism.

Постановка проблеми. Дума про Марусю Богуславку неодноразово ставала об'єктом наукової рефлексії. Історія її видання та вивчення повно розкрита у ґрунтовній передмові та коментарях до цієї думи Тетяною Шевчук. Дослідниця відзначила, що першим звернув увагу на цей твір та надрукував його у 1857 р. Пантелеймон Куліш, «але «ключі» до розуміння змісту ще довго треба було шукати» [1, с. 281]. Здається, що не всі «ключі» знайдені й до сьогодні, тому не випадкове зауваження науковиці про те, що публікація варіантів названої думи є «матеріалом для роздумів про особливості епічного виконавства та світоглядні орієнтири творців кобзарського епосу» [1, с. 290].

Одне з головних питань, пов'язаних з думовим епосом, – що і як «пам'ятає» твір у розмаїтті його варіантів про минуле, а відтак і чому «пам'ятає» саме так, якими чинниками зумовлений відбір та інтерпретація історичного матеріалу, рівень популярності сюжету серед виконавців та слухачів тощо.

В аналізованій думі висвітлюються події межі Середньовіччя та раннього Нового часу на території Османської імперії. Дума дійшла до нас у записах, зроблених впродовж століття, перший відомий запис М. Ніговського від кобзаря Ригоренка (учня Запорожця) на Харківщині, надрукований у 1857 р. П. Кулішем. Таким чином, йдеться про різний час та простір, а отже могли призабутися чи й зовсім зникнути ті речі, які були знайомі сучасниками козацько-турецьких воєн. Крім того, кобзарі та їх слухачі в XIX столітті могли володіти фоновими знаннями про давнину, які не завжди артикулювалися, а отже й не потрапляли у записники збирачів фольклору. Таким чином декодування тексту виконавцем та записувачем могло бути різним.

Події в думі відбуваються далеко від хрещеного краю. Всі думки та знання козаків пов'язані зі своєю землею, яка поетизована у творі. Знання про місцевість, де вони перебувають, так само обмежене, як обмежена їх воля, та замикається у темниці, де навіть лік часу зникає. Це відділений від всього живого простір, замкнений в темниці, на камені, за воротами. Він відрізаний від населеної землі, яка для козаків – *terra incognita*. В ній десь проживає Маруся, пан/паша/баша/султан, якому належать і невольники, і бранка, де є дім, ласощі, мечеть, шлях до Єгипту. Темниця, так само, як білий камінь, стоїть серед моря невідомості. Власне бачення чужого фізичного простору обмежується формулою-зачином, а топографічним маркером стає епічне Синє море, або

конкретне, але таке ж міфологізоване – Чорне. Часопросторові ознаки є в світі хрещеному (церкви, міста, Великодень, традиції тощо), життя та побут, який творці, а потім виконавці, знали.

Виконавці твору у XIX та на початку XX століття знали лише текст, але не мали уявлення про простір, у якому відбувалася подія, тому нічого не могли додати до первинного хронотопу думи і співати про те, чого не бачили і про що не знали творці.

Зіставлення різних варіантів думи про Марусю Богуславку засвідчує збереження головних мотивів практично незмінними:

– Маруся повідомляє невольникам про «роковий празник»,

– вони її проклинають, дізнавшись, що «завтра Великдень»,

– героїня звільняє козаків, але залишається сама в неволі, більш за те, просить передати батькам, щоб не намагалися її викупити.

Поряд з тим постають питання, серед яких :

– Чому серед дум найдавнішої верстви більше немає згадок про дівчат-полонянок і ця дума у дев'ятнадцятому столітті не користувалася особливою увагою кобзарів?

– Чому героїню називають дівкою-бранкою?

– Чому козаки проклинали Марусю за те, що вона нагадала їм про Великодень?

– Чому героїня відпускає козаків, але сама залишається в неволі? (Звичайно, є пояснення героїні думи, яке зводиться до того, що вона «потурчилася, побусурманилася», але чи це так? Або частково так, але є й інші аргументи?).

Мета статті – розглянути думу про Марусю Богуславку як твір, що втілює чоловіче бачення долі жінок-бранок. **Завдання** – дати відповідь на зазначені питання. Відповіді на ці питання допомагають визначити особливості «пам'яті» твору, що можуть бути екстрапольовано й на дослідження особливостей історичної пам'яті жанру.

Реалізація мети передбачає не лише звернення до можливостей історико-функціонального (для визначення зміни сенсів твору у просторі та часі) та порівняльного (зادля виявлення особливостей ампліфікації одного й того мотиву у різних творах та зіставлення варіантів одного твору) методів, але й до інструментарію гендерних досліджень, оскільки декодування закладених у думі сенсів неможливе без врахування того, що історичний епос – витвір чоловічої культури: він складався у чоловічому середовищі та виконувався чоловіками, отже відтворював та зберігав **чоловічий погляд на події та чоловічу оцінку персонажів**.

Доцільність звернення до гендерної оптики підтверджується генетичним зв'язком дум із Запорозжям. І. Франко зазначав, що історичний епос в період «між 1560 і 1648 рр. виріс в степах запорозьких» [2, с. 714]. Український енциклопедист не просто сказав про козацьке походження дум (про це писали й до нього, наприклад, П. Житецький [3]), але й звернув увагу на відтворення в історичному епосі запорозького духу, а отже і запорозької військової ціннісної системи (про що вже писала, коли досліджувала фольклор Нижньої Наддніпряни [4; 5]), у фокусі якої жінка, дім та родина практично ігнорувалися.

Виклад основного матеріалу. Зіставлення різних варіантів думи дозволяє говорити про те, що може варіюватися ім'я героїні (Маруся Богуславка, Маруся Богославка, Марушка Богуславка, Маруся Самобранка), але константою залишається те, що вона – дівка-бранка. Згідно зі словниками української мови, слово «дівка» має такі значення: «1. Те саме, що дівчина... 2. заст. Одинокa (неодружена) покоївка, служниця в панському дворі; горнична, наймичка...». [6, с. 297]. В традиційній українській культурі «дівкою» вважали особу жіночої статі від початку пубертатного періоду до заміжжя. «Дівчина... Молода неодружена особа жіночої статі» [6, с. 298]. Таким чином, козаки звертаються до Марусі як до незаміжньої, постійно підкреслюючи, що вона – бранка («Бранка ... Пльнница...» [7, с. 92]). Традиції та й потреби тримати жінок-покоївок у турок не було, поряд з ними жили жінки-родички, дружини та наложниці, а отже полонянка-українка могла належати до однієї з двох останніх груп (дружин могло бути не більше чотирьох, а кількість наложниць не обмежувалася). Перебування у «паші (пана, баші, султана)» не дозволяли залишатися «дівкою», але народна мораль не визнавала шлюбні стосунки, які не освятила християнська церква, тому для козаків вона залишається дівкою. Епітет-прикладка – бранка – підкреслює підневільний стан незалежно від можливостей, якими вона наділена, і це розуміли кобзарі XIX століття та їх аудиторія. В одному з кобзарських коментарів констатувалося: «Прогрішила, просто, що вже тут толкувати!» [8, с. 296, 297], але не засуджується цей «гріх», оскільки бранками ставали не через власне бажання.

В. Антонович відзначав, що «гарна полонянка, коли потрапляла до знатної людини, могла зайняти високе положення, яке займає в думі «дівка бранка, Маруся попівна Богуславка, особливо якщо вона приймала іслам» [9, с. 236]». Подібні думки, спираючись на джерело, до якого звертався Вол.

Антонович у коментарях до думи, а потім оприлюднив у «Мемуарах, що стосуються Південної Русі», висловив А. Кримський: «...до кого доля була у Туреччині найлагідніша, дак се до вродливих бранок з України ... Діставши до харему значного достойника, українська бранка через свою українську вдачу, через ту силу волі і характеру, яке взагалі має українське жіноцтво, легко могла не тільки прихилити до себе душу свого пана-чоловіка, але й легко взяти над ним певну силу. Могла вона здобути таким чином і політичний вплив, а надто коли відкинулася від християнської віри, та й, кажучи словами козацької думи «потурчилася, побусурманилася, для розкоші турецької, для лакомства нещасного» [10, с. 198].

Маруся займає високе місце у гаремній ієрархії. У деяких варіантах йдеться про це: «... на турецьки ласощи поважилась /Для велького панства /И для нещасного лакоментва» [8, с. 301]. «... потурчилась та побусурменилась, /А для панства великого, /Для лакомства нещасного» [8, с. 329]), отже формально не могла не бути мусульманкою, тому що всіх дівчат, яких готували у дружини не лише навчали читати Коран мовою оригіналу, але й розуміти й сприймати його, після чого переводили у нову для них віру. Оскільки викрадали дівчат-підлітків, то багато хто з них дійсно остаточно зрікався своєї віри. Водночас формула, яка з незначними змінами звучить у різних варіантах думи – «потурчилася, побусурманилася», – не підтверджується поведінкою героїні, яка згадує про свою землю та віру: «Угадайте, що въ нашій землі християнській за день тепера?» [8, с. 290]. Вона не випадково нагадує козакам про церковне свято та випускає їх на волю у Великдень.

Одне з питань, яке виникає при знайомстві з думою, – чому козаки проклинають Марусю, почувши про Великдень. Звичайно, логічне твердження про те, що згадки про «роковий празник» посилюють відчуття трагізму власної долі. В деяких варіантах з'являється побутова інтерпретація розпачу та переживань, викликаних згадкою про християнське свято: «Шобъ ты дивко-бранко, / Марусю попивно Богуславко, / Ни щастя соби ни доли не мала, / Якъ ты намъ сей день Великдень сказала. / Што наши родныи будутъ пыты и гуляты / И насъ спомыналы, / А намъ будетъ тяжко та важко / У неволи пробуваты». [8, с. 294]. Сенс цих слів не в тому, що Великодень дозволяє пити та гуляти, а в тому, що невольників далеко від рідні, яка під час святкової Літургії згадує про них, як про померлих. Водночас ці пояснення відсутні у більшості варіантів, а мотив прокльону є скрізь.

У коментарях до думи Т. Шевчук відзначає: «Межовість, перехідний стан позначені переживаннями, пов'язаними з Великодньою суботою і з передчуттям Великодня - як визволення, як воскресіння, як світла вищої Правди» [1, с.288], а отже посилення трагізму від невідповідності символіки християнського свята та перебування у темниці. Здається, є й інші, відомі творцям та виконавцям сенси. У фольклорних творах, розповсюджених ще у другій половині XIX ст. на теренах Нижньої Наддніпрянщини, є згадки про те, що на Великдень все живе має бути на волі. Наприклад, Д.Яворницький записав легенду, у якій йдеться про завдання кошового козакові, що недавно прийшов на Січ: *«Прийшла велика п'ятниця. «А візьми, хлопче, каюк, та поїдь повикидай ятері з озер та річок, бо у страшну п'ятницю рибу гріх держати у запрудах». Поїхав городовик риби ослобоняти...»* [11, с. 207]. І це було усталеною запорозькою традицією.

Загалом визволення живого з неволі характерне для українських календарних обрядів. Найчастіше це відбувалося на Благовіщення, яке передує Великодню. Так, у М. Грушевського зустрічаємо: «Господар виганяє весь свій інвентар - худобу, дріб, бджіл і навіть пса на сонце, на волю, щоб чули весну...» [12, с. 167], О. Воропай фіксував: «Ранком, коли ще в церкві правиться служба Божа, випускали пташок з неволі – «щоб співали на волі, Бога прославляли та просили щастя-удачі тому, хто їх випустив» [13, с. 193]. Отже до Великодня все живе має бути на волі, що різко контрастує зі становищем бідних невольників і тому посилює відчуття безпорадності та нещастя. Цей мотив міг прийти у думу із запорозького середовища, у якому довгий час трансливалася (а можливо, й була складена) думка, що зберегла згадку про звичаї запорожців, маловідомі за межами чоловічої спільноти. У будь-якому разі, звільнення земляків-одновірців у Великдень засвідчувало, **що рідні звичаї та віру героїня пам'ятала**, як знали про них творці думи.

Дослідники, починаючи з П.Куліша, відносять аналізовану думу до невольницьких плачів. Це єдиний серед невольницьких дум твір про жінку, яка потрапила в світ іноземців та іновірців, вижила в ньому та рятує інших. Образ Марусі Богуславки суттєво відрізняється від образу українки-полонянки в історичних піснях та баладах (таке зіставлення, як і порівняння з жінками-полонянками в епосі інших слов'янських народів, вперше було здійснене В.Антоновичем та М.Драгомановим [9, с. 233 – 235]). Інакший образ жінки у соціально-побутових думках. Отже, подіб-

ної героїні в інших творах українського фольклору немає.

Маруся – жінка-невільниця й визволителька водночас, подальша доля якої чоловіків – творців та виконавців думи не цікавить, можливо тому, що на питання, як вона потрапила в неволю, вони ще могли відповісти, а відтворити особливості її життя у статусі дружини чи наложниці вочевидь не могли, адже жоден з них не був посвячений у внутрішнє буття гарему.

Здається, героїня має змогу піти до Богуславу з козаками або бути викупленою з неволі батьками. Про можливість викупу добре знали ще у XIX ст., про що свідчить, наприклад, «Чорна рада» П.Куліша (апеляція саме до цього твору не випадкова, адже образ кобзаря створювався під впливом активної фольклористичної діяльності автора). Про можливість відвойовувати та викуповувати бранців писав М. Максимович: «Визволення невольників силою зброї і викуп їх грошима – вважалися в Україні святою справою, до якої бандуристи й закликали своїми думами» [14, с. 11]. Подібну думку висловив Ф.Колесса: «Хто зна, чи не розносили сих "плачів" по Україні утікачі, товариші й кривні турецьких бранців нарочно із тою цілею, щоби спонукати людей у рідному краї до заходів їх визволення чи то зброєю, чи грошовими складками». [15, с. 2]. Відгук мотиву визволення за допомогою зброї є в одному з варіантів думи про Марусю Богуславку: *«Ой и скажите жъ вы отцю й и неньци, / Щобъ вони й скарбивъ не збырали, / Хрыстіяньськоїи крови не проывали / Йи мене зъ неволи не вызволялы, / Що мини й тутечкы гарно жыты»* [8, с. 304].

Мотив визволення-викупу є й у думі «Плач невольника», герой якої просить: *«Нехай отецъ и матуся / Мою пригуду козацкую знаютъ, / Статки, маєтки, сбувають, / Великіи скарбы собирають, / Головоньку козацкую изъ тяжкой неволи визволяютъ»* [8, с. 238]. Маруся Богуславка просить козаків про інше: *«Моєму батьку й матері знати давайте:/Та нехай мій батько добре дбає,/ Грунтів, великихъ маєтківъ нехай не збуває, / Великихъ скарбівъ не збірає, / Та нехай мене, дівки-бранки, / Марусі, попівни Богуславки, / Зъ неволі не викупає»* [8, с. 293].

Різниця ставлення до можливості повернення на волю чоловіка та жінки симптоматична, тим більш, що Маруся відмовляється від різних можливих для неї форм визволення: відвоювання, втечі разом з козаками та викупу. І причина такого ставлення полягає у різниці долі чоловіка та жінки в неволі.

Думка про те, що Маруся не йде з козаками через існування нової родини, вже розглядалася фольклористами: «Трагедія Марусі Богуславки тим і ускладнюється, що вона – високоморальна людина – тепер вважає себе недостойною повернення на рідну землю, до того ж (за законами народної моралі) дружина має жити там, де чоловік і діти» [16, с. 16].

З цим положенням можна погодитися лише частково: Маруся знаходиться у межовому стані між двома вірами і двома культурами. Чоловік або хазяїн, до гарему якого вона належала, за християнськими законами не був її чоловіком. Оскільки героїня пам'ятає про рідні звичаї і дні християнських свят, то й шлюб свій може поставити під сумнів, а отже й не лишатися поряд з тим, хто колись її викрав або купив. І це узгоджувалося з народною мораллю, оскільки козаки називали її дівкою. Не узгоджувалося інше. Згадуючи про ласощі, кобзарі не співали про те, що було відомо в часи виникнення сюжету думи: із гарему можна було викупити жінку, але дітей їй ніколи не віддавали. Більш за те, після погодження питання про викуп, жінку дев'ять місяців тримали в окремому приміщенні, куди чоловік вже не заходив. Якщо за цей час вона народжувала, то немовля, як і раніше народжені діти, залишалося у батька, а мати «відпускали на волю». Саме це могло бути причиною того, що Маруся Богуславка залишається в неволі.

Герої інших невольницьких дум козаки (чоловіки)- невольники мріють про волю, яку в аналізованому творі їм надає жінка. Саме воля стає аксіологічною домінантою їх свідомості. Та сама воля, від якої відмовилася героїня. Свобода й материнство для неї виявилися несумісними, тому вона обирає волю для інших і можливість бути з дітьми для себе. У неї був вибір без вибору, саме у цьому трагізм і невербалізований кобзарями героїзм Марусі, оскільки вони сприймали героїчне через призму чоловічого бойового досвіду та чоловічого досвіду неволі.

Героїзм для епосу – справа чоловіча, він виявляється у бойовій звитязі, можливості воювати і жертвувати собою заради землі, віри, родини. Буденність жінки негероїчна. Її сфера – дім, родина, діти. У цій думі жінка, що випускає козаків з полону, показана поза родинним життям, воно за межами твору, який не цікавиться навіть тим, чи була Маруся покарана за свій вчинок, що з нею сталося після визволення козаків. І це – результат того, що творці думи – козаки «бідні невольники», які змогли вирватися з «темної темниці» та потра-

пити у хрещений світ, мало знали про справжнє життя «дівок-бранок», та подальшого побутування твору у чоловічому середовищі. Саме нерозуміння чоловіками жіночої трагедії та характеру жіночого героїзму, мабуть, і спричинило те, що, за визначенням К. Грушевської, «ся дума ... у кобзарів XIX в. була одною з найменш популярних» [17, с. 21].

Висновки. Аналіз думи дає можливість стверджувати:

1. Дума про Марусю Богуславку – єдина невольницька дума, героїня якого жінка, водночас твір мало «пам'ятає» про її долю, що зумовлено творенням та тривалим побутуванням сюжету в чоловічому середовищі.

2. Постійне називання героїні дівкою-бранкою зумовлене тим, що, з погляду народної моралі, шлюб без традиційної народної обрядовості та не освячений християнською церквою, тим більш шлюб з іноземцем та іновірцем, який викрав чи купив дівчину, не вважався дійсним.

3. Ігнорування особливостей буття жінки у первинно чоловічому творі є однією з причин загадковості аналізованої думи, у якій бранка звільнила бранців, дає волю іншим, розуміючи її важливість, але сама залишається в неволі.

4. Маруся Богуславка добре пам'ятає рідну землю, віру, батьків, не втрачає любові і співчуття до своїх земляків та повагу до рідних традицій (перш за все тих, що зберігалися у запорозькому – чоловічому середовищі), водночас живе новим життям, пристосовується до нових умов, вживається в них і досягає значних успіхів там, куди потрапляє як бранка, невольниця і про які «мовчить» дума, оскільки чоловіки – творці та виконавці думи нічого не знали про життя українок в гаремах.

5. Трагізм Марусі в усвідомленні вибору між волею та неволею і свідомий вибір неволі. Іншого виходу вона не мала.

6. Героїні вдається виконати свій материнський (залишитися в пана, отже, з дітьми, яких може виховати та захистити), національний (врятувати козаків-воїнів) та християнський (випустити з неволі одновірців) обов'язок. І це, власне, жіночий вимір героїчного, не до кінця вербалізований у створеній чоловіками думі

Перспективи подальшого дослідження у розширенні застосування інструментарію гендерних досліджень у вивченні способів трансляції та збереження «пам'яті» як окремого твору так і жанру у цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Шевчук Тетяна. Маруся Богуславка. Коментарі. Українські народні думи: У 5 т. Т. 1. Думи раннього козацького періоду / за заг. ред. М. К. Дмитренка, С. Й. Грици ; відп. ред. Г. А. Скрипник. Київ: ІМФЕ НАН України, 2009. С. 281-290, 352 – 360 .
2. Franko I. Charakterystyka literatury ruskiej wieku. *Kwartalnik historyczny*. Lviv, 1892.
3. Житецький П.Г. Про українські народні думи. Київ: Друкарь, 1919. 129 с.
4. Павленко І.Я. Історичні пісні Запорозжя: регіональні особливості та шляхи розвитку. Запоріжжя: ТанDEM-у, 2003. 204 с.
5. Павленко І.Я. Аксиологія запорізького козацтва у фольклорі. Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки. 2012. № 3, С. 214-218.
6. Словник української мови: в 11 тт. Т. 2. / за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980.
7. Словарь української мови: в 4-х тт. Т. 1. / За ред. Б. Грінченка. Київ, 1907–1909.
8. Українські народні думи: У 5 т. Т. 1. Думи раннього козацького періоду / за заг. ред. М. К. Дмитренка, С. Й. Грици ; відп. ред. Г. А. Скрипник. Київ: ІМФЕ НАН України, 2009. 856 с.
9. Историческия пѣсни малорусскаго народа съ объясненіями В. Антоновича и М. Драгоманова. Т. 1. Київ : Тип. М. П. Фрица, 1874. – 1874. XXIV, 336 с.
10. Кримський А. Історія Туреччини : звідки почалася Османська держава, як вона зростала й розвивалася і як досягла апогею своєї слави й могутності . Київ ; Львів : Олір, 1996. 287 с.
11. Яворницький Д.І. Запоріжжя в залишках старовини і переказах народу. Ч. 2. Вид.3, виправлене. Дніпропетровськ, АРТ-ПРЕС, 2005.;496 с.
12. Грушевський М. Історія української літератури. Ч 1. Київ-Львів, 1921.
13. Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. Київ, «Оберіг», 1993.
14. Сборникъ украинскихъ пѣсень издаваемый Михаиломъ Максимовичемъ. Ч. 1. Київ, 1849. 129 с.
15. Колесса Ф. Українські народні думи у відношенню до пісень, віршів і похоронних голосінь (Кінець), ЗНТШ, т. 132, Львів, 1922.
16. Калениченко М. Трагічне в народних думах та історичних піснях. *Естетичні категорії в українській літературі. Трагічне і героїчне*. Вип. 1. Дніпропетровськ, 1976.
17. Українські народні думи [у 2 т.] / уклад. К. Грушевська.. Том 1. Київ-Харків: Пролетар, 1927. 176 с.